

гвинтівку, кожного українця без огляду на те, чим він був учора”. “Треба об’єднати народні маси не на засадах насильної однопартійної диктатури, що затроює атмосферу і не дає змоги включитись у великий фронт боротьби за державу українцям інших переконань, а стати на засадах кровної єдності та міжпартійного порозуміння,- переконує Т.Бульба-Боровець.- З тих оглядів ми ще раз пропонуємо Вам створити спільно з усіма діючими революційними осередками Українську Народню Революційну Раду, яка самотньо буде спроможна стати дійсним політичним проводом цілого українського народу, а не одної партії та надасть відповідний напрям нашій національній політиці та збройній дії”.

Т.Бульба-Боровець добре усвідомлює, “яку радість викличе цей лист серед наших ворогів, що між українцями немає згоди, але на мою думку ліпше про всяке зло говорити, як його примовчувати”. “Ваш шпіонаж постійно топче по моїх слідах. Дітвора всюди розвідує, де, хто, скільки, яка охорона. Часто чути погрози, залякування. Таку поведінку членів української революційної організації кваліфікую як національний нетакт”. Судячи з останніх рядків, Провід Українських Націоналістів, навіть ведучи переговори з Бульбою-Боровцем, виношував думку про повну ліквідацію “Поліської Січі” і підпорядкування її військових частин (тобто УНРА) ПУНу. Закінчуючи свій лист, Тарас Боровець ще раз переконував оунівців об’єднати сили для спільної боротьби проти фашистської Німеччини, більшовицького СРСР та інших зовнішніх ворогів, не дивлячись на всі незгоди і провокації ОУН проти “Поліської Січі”: “Для з’єднання усіх національних сил ми зробили все. Протягаємо до Вас ще раз братню руку. Коли Ви ставите справу України понад усе і коли поза Вашими плечима не криється спритно замаскована ворожа дружина, то ми знайдемо спільну мову, так як знаходимо її з Вашими стрільцями, не раз лежучи разом у одному окопі під ворожим вогнем”.

Та, очевидно, Тарас Боровець був правий, підозрюючи, що ОУН виношує ворожі замисли і наміри за спиною у “Поліської Січі”. Наприкінці серпня 1943 р. оунівці оточили основні сили Бульби-Боровця, роззброїли й розчинили у своїх лавах. Майже всі загони поліського отамана були включені до ОУН-УПА. Виняток становило єдине формування, яке особисто очолював Т.Бульба-Боровець, що відмовило підкоритися і продовжувало існувати як незалежне партизанське з’єднання під назвою “Українська Народна Революційна Армія” аж до приходу радянських військ.

Чим пояснити такий крок ОУН? Як розцінювати? У збірнику статей, що був опублікований на честь 25-ти річчя УПА у 1955 р. в Франції, знаходимо такі рядки: “Дія партизанського руху (УПА – УНРА) була доведенням революційної боротьби до кульмінаційної точки. З огляду на негайний успіх національної революції, ОУН не ставила завдання перетворення партизанки у всенародну революційну армію, охороняючи біологічну силу для затяжних боїв”. Навіть якщо й у цьому ОУН мала рацію, невже не було можливим вирішення проблеми взаємовідносин і розбіжностей у поглядах шляхом компромісу? Та не судилося... Можна твердити однозначно: загальна українська справа від цього прогнала.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ В БОРОТЬБІ

Весна 1942 року була зовсім не подібна на літо 1941, коли перша озброєна група націоналістичних повстанців, що з’явилися у районі Пінська, була зразу знищена. Навесні 1942 року на Волині та Поділлі почали з’являтися озброєні групи, так звані групи самооборони ОУН Бандери. Ці лісисті райони були особливо придатні для такого роду військових дій. Створенням цих груп самооборони займалося обласне керівництво

організації, на чолі якого стояв Остап Тимошук. Після останньої хвили масових арештів керівництво було переведене з Рівного в болотистий район між Сарнами і Пінськом.

Не зважаючи на масові арешти і терор, ОУН Бандери змогла поширити свій вплив на різні українські землі й одночасно провадила підготовку молоді до збройної боротьби. Ця підготовка йшла особливо успішно на Волині, області дуже лісистій, а тому ідеальній для діяльності партизанів, а також і в Галичині. На початку весни 1942 року Центральний Провід ОУН Бандери послав на Волинь одного з своїх членів, Василя Сидора, якому було доручено допомогти у створенні збройних груп самооборони, якими командували відповідно Сергій Качинський – Остап та Іван Перегійняк – Довбешка. Вже влітку 1942 року було створено численні інші збройні групи. Тоді ОУН Бандери вже мала в розпорядженні більше 600 бойовиків, що могли стати ядром майбутньої повстанської армії.

Розглянувши діяльність «Поліської Січі» у 1941–43 роках, можна зробити висновок, що боротьба «Поліської Січі», очолюваної Т.Бульбою-Боровцем, сприяла піднесенню національно-визвольного руху і знаменувала народження великої і могутньої національної сили, яка вступила на шлях боротьби за національну і державну незалежність в року Другої світової війни – Української Повстанської армії.

Звичайно, це були лише початки. Основну роль у організації і розбудові Української Повстанської Армії відіграла широко розгалужена підпільна сітка ОУН Бандери, на чолі якої стояв провід ОУН.

До того, як перетворити свої малі збройні групи у значні військові відділи, ОУН Бандери дбала про підготовку необхідних кадрів. У Західній Україні діяли три підпільні військові школи: дві в Галичині (школа старшин, тобто офіцерська школа біля Великих Мостів, і школа підстаршин, тобто підофіцерів біля Поморян) і одна на Волині (школа підстаршин у Клевані). Крім того, на Волині й на Поділлі діяли різні військові курси.

Органи безпеки Берліна були змушені визнати, що рух опору Бандери все більше і більше переходить до активної збройної боротьби, свідченням чого є такі рядки в німецьких донесеннях: «За траень 1942 року цей рух серйозно займався створенням «банд», зокрема в західній частині України». У повідомленні начальника поліції безпеки та служби безпеки про посилення діяльності ОУН (Б) від 18.09.42 говориться: «Помітно, що активність груп Бандери щодо залучення до нього українців неухильно зростає. Бандерівські групи відносяться, як і раніше, до найрадикальнішого руху за самостійність України. Протягом попередніх місяців бандерівська пропаганда спрямовувалась у першу чергу на Західну та Центральну Україну, потім вона поширилася на інші українські області. Особливо проявляється у русі Бандери ворожість до німців. Багато раз говорилося про необхідність викинути німців з країни. У серпні 1942 року в окрузі Рівне було знайдено листівку, в якій говорилося: «...ніколи не обмінювали ми нашу волю на шматок хліба чужоземних загарбників, на «нову вищу культуру» чи на «нелюдську ідею». Ми бажаємо мати власну культуру, власний хліб і бути вільними та щасливими. Ти маєш завоювати українську державу або загинути у боротьбі за неї. Україна жила і буде жити».

Нарешті був виданий наказ про об'єднання малих груп. Упродовж вересня і на початку жовтня 1942 року в районі Сарн зібралося перше значне формування українських бійців-націоналістів. Це перше об'єднання малих частин у велику групу було підтвержене у повідомленні головнокомандуючого вермахту в Україні від 16 жовтня. Мова йшла про формування на чолі з Сергієм Качинським та Іваном Перегійняком. Подальші великі формування створилися упродовж наступних тижнів у районах Колків, Пустомит і Крем'янця. Саме ці загони повстанців-націоналістів прийняли на себе назву Українська Повстанська Армія (УПА).

На Поліссі та на Волині були також і групи радянських партизанів. Москва, комуністична партія і радянські партизани зайняли виразно негативну позицію щодо українського визвольного націоналізму. В їхніх очах українські націоналісти були колабораціоністами, чи точніше – колаборантами, які допомагали німцям. Ці «українсько-німецькі буржуазні націоналісти» робили найгірші речі, «лелея в своїх узких головах мысль в награду за это получить «вільну Україну». Члени партії та радянські партизани мали, отже, боротися не тільки проти німецьких окупантів, а й також і проти «українсько-німецьких націоналістів». Радянська пропаганда також уміло вживала амальгам, тобто змішувала зумисне разом членів української поліції, мерів, старост і всіх тих, що працювали в німецьких установах з українським націоналізмом. Тим самим усіх колаборантів називали «українськими націоналістами».

«Москва вирішила сконцентрувати значні сили радянських партизанів у тих районах, де український націоналізм був особливо поширений» – вважає дослідник Володимир Косик. У кінці червня 1942 року в район Мозирських лісів був закинтий загін особливого призначення на чолі з Д.Медведевим. 28 листопада 1942 року відділ Сабурова прибув до Голиші за 20 км від Олевська. Приблизно в той же район прибув відділ Ковпака, який потім перейшов на Рівненщину. На Поліссі з'явився радянський загін Федорова.

План операцій від 16 листопада 1942 року передбачав радянським партизанам такі завдання: руйнування залізничних шляхів, впорядкування площадок для посадки літаків, політична і військова розвідка і в тому числі – проникнення до німецьких установ і «контрреволюційних формувань» для їхньої деморалізації, а також щоб дізнатися про заходи, які вони збираються застосовувати проти радянських партизанів і Червоної армії.

Радянські партизани, прийшовши на українську територію з Росії та частково з Білорусії, опанували Піндину, Кобринь, Берестейщину, Ковельщину, Сарненщину, Костопільщину й частково Житомирщину, Луччину та Рівненщину. Присутність цих партизанів викликала посилення німецьких репресій (у листопаді 1942 – лютому 1943 року близько сотні українських сіл і містечок були знищені, а деякі з них – разом з населенням. Це м.Цумань на Волині, села Хозари та Срібне Чернігівської області, село Кортиліси на Ковельщині, с.Кам'янка, с.Ромель Олександрівського району та ін.

Організація Українських Націоналістів Бандери робила спроби схилити до боротьби за свободу і самостійність України також радянських партизанів. Німецькі органи безпеки знаходили в Житомирській області багато примірників друкованих листівок із закликами до партизанів. Наприклад, в одній з таких листівок говорилося: «...Партизани! Ви залишили свої хати та родини, відтоді ви ведете боротьбу. Літ та поле – ваше пристанище, холод та голод – ваші щоденні гості. Через напади та боротьбу ваші шляхи постійно небезпечні. Ви втратили спокій та зручності мирного життя. Ризикуючи своїм життям, ви боретесь проти загарбників, за спільну справу і те, що роблять німецькі загарбники з нашим народом, закликає до помсти і до опору. Розграбована Вітчизна, голод та безробіття, неповажання нашого народу, насильства та заслання тисяч місцевих жителів – ось що зробили з нашою країною загарбники. Боротися проти цього – велика та свята справа, яка варта того, щоб за неї віддати своє життя і свою кров. Що ми бажаємо протиставити німецькій окупації? Повинна повернутися колишня радянська влада? Чи далеко відійшов московський режим від німецького? Вони схожі, як дві краплини води. Обидва режими є диктатурами, спрямованими проти нашого народу. Сьогодні гітлерівський та російський імперіалізм зіштовхнулися і обидва борються за знищення та підкорення народів. Незалежна держава, вільний народ і вільна праця – ось той новий час, за який ми повинні боротися. Партизани! Не залишайтеся на службі більшовицького та німецького

імперіалізму. Починайте національно-революційний рух, організуйте самостійну політичну боротьбу! Геть Гітлера і Сталіна! Хай живуть самостійні національні країни поневолених народів!».

Від лютого 1943 року відділи воїнів Української Повстанської Армії почали широкі військові операції, щоб узяти під свій контроль територію. Вони мали подвійну мету: прогнати радянських партизанів і не допускати німецьких каральних акцій проти українських сіл. Володимир Косик вважає, що в цей період ОУН Бандери була найбільш сильною і найбільш активною на всій території України. Українські національні частини, що входили до УПА, поступово одержували підкріплення. На початку їхня діяльність обмежувалася нападами на німецькі продовольчі склади. Ця діяльність (як і діяльність радянських партизанів) значно посилилася з січня 1943 року. На початку лютого 1943 року відділи УПА перейшли до широкомасштабних операцій на два фронти: проти німців і проти радянських партизанів. УПА вирішила, з одного боку, відтіснити радянських партизанів на північ, за річку Случ. А з іншого боку, вона проводила операції, що мали змусити німців залишити опорні пункти і місцевості в терені, які захищали нечисленні гарнізони. Захопивши в такий спосіб певну територію, УПА хотіла покласти край новим німецьким каральним експедиціям проти населення і взяти на себе повністю захист українського населення. Наприклад, 7 лютого одна сотня УПА під командуванням Довбешки-Коробки взяла місто Володимирець. 22 лютого спробувала захопити місто Висоцьке, але наступ зазнав невдачі. Загинув командир одного з перших загонів УПА Довбешка-Коробка (справжнє прізвище Іван Перегійняк).

У другій половині лютого загони УПА провели багато операцій проти радянських партизанів. Ці операції проводились і в наступні місяці. У ніч з 10 на 11 березня сотня УПА атакувала завод в Оржеві, де була значна кількість зброї та боєприпасів. Близько 60 німців було вбито під час цієї операції. Загинуло і кілька воїнів УПА і серед них – командир сотні Остап (Сергій Качинський). 20 березня загін УПА атакував табір військовополонених у Луцьку і звільнив сорок в'язнів. Інший відділ УПА атакував збірний центр робітників, яких мали депортувати до Німеччини.

Починаючи з березня 1943 року, відділи УПА появились у районі Крем'яця. 10 квітня відділи УПА атакували точно в той самий час тюрми Крем'яця, Дубно, Ковеля, Луцька, Горохова, Лобачівки, звільнивши сотні в'язнів. Один з відділів УПА атакував табір військовополонених у Ковелі і збірний пункт у Ківерцях. Звільнені, як правило, вступали до лав УПА. Кількість відділів УПА постійно зростала.

У першій половині квітня 1943 року після важких боїв українським повстанцям вдалося повністю звільнити багато районів на Волині (Мізоч, Остріг, Шумськ, Крем'янець, Вербу). Німці кинули в ці райони одну дивізію, у складі якої були два угорські полки, німецький полк СС і полк узбеків і казахів. Бої тривали три дні. Угорські полки були повністю розбиті. Врешті-решт німці були змушені відступити. У квітні відділи українських повстанців почали діяти також на Поділлі (Ярмолинці, Проскурів, Кам'янець-Подільський). Повстанський рух швидко поширювався і зростав.

Повідомлення УПА стосовно цієї фази повстанської боротьби, як правило, не дають інформації про наслідки війни для німців. Такі відомості ми можемо отримати з німецьких звітів. Так, у листі відповідального працівника німецького підприємства для переробки лісу Шенка за 1 квітня 1943 року повідомляється, що «...на північ від залізничної лінії Київ – Рівне – Ковель – Брест, окрім радянських партизанів, діють також численні з'єднання партизанів українського націоналістичного спрямування. І вони постійно одержують поповнення. Їхні напади стали досить частими і серед білого дня. Національні партизани атакували один поїзд із робітниками, яких везли до Німеччини, і їх звільнили. Інші національні «банди» чинять військові акції на південь від

згаданої залізничної лінії. Вони також порушували нормальний рух поїздів. Німці могли проїхати з Житомира до Києва тільки при сильному військовому ескорті. Економічне життя зазнавало надзвичайних труднощів. Крім того, – говорилося у листі, – у багатьох цих районах уже немає німецької адміністрації».

Звіт рейхскомісара щодо України за 4 квітня 1943 року підтверджував, що у Житомирській області «сільськогосподарські керівники також були змушені переїхати до міст, які вони залишають тільки під сильним ескортом поліції». У генеральній окрузі Волинь – Поділля залишилося лише дві малі округи, вільні від «банд». Звичайно, постачання у цих районах зменшилося. У звіті говорилося, що «небезпечними є виступи українських національних банд у районах Крем'янець – Дубно – Костопіль – Рівне. Вони одночасно напали у ніч з 20 на 21 березня на всі окружні економічні об'єкти округи Крем'янець, причому один із них був повністю знищений».

Генеральна округа Волинь – Поділля мала велике значення для вермахту з економічної точки зору. Але, починаючи з лютого 1943 року, цей регіон у значній мірі контролювався рухом опору. У більшості районів Волині німецька адміністрація існувала лише в районних або окружних центрах, а сільська місцевість була у руках повстанців і частково (на півночі) у руках радянських партизанів. Таким чином, більша частина території Волині була втрачена (або повністю, або на 50 відсотків) німецькою владою як джерело постачання продовольства для армії і Рейху. Зате на півдні Поділля було мало лісів і тому ситуація була краща для окупантів, у багатьох районах тут міцно трималась німецька влада.

Генеральний комісар Волині – Поділля направив кілька донесень про загальну ситуацію у його генеральній окрузі (генеральному комісаріаті), у яких вказувалось, що на Волині ситуація продовжувала значно загострюватись. Тоді як на півночі і північному сході в основному були «радянські банди», захід і південь Волині контролювались «українськими національними бандами». Далі у звіті говорилося, що у районах Горохова, Любомля, Дубна, Крем'янця і частково Луцька треба вже говорити про повстання». І далі: «На Волині націоналістична пропаганда настроїла проти нас широкі верстви населення, що призвело до створення згаданих банд. Сьогодні можна сказати, що велика частина населення симпатизує бандам». У звіті підкреслювалося, що оскільки німецька адміністрація була змушена залишити певну кількість округів, не можна було говорити про нормальне управління країною (за винятком зон у центрі і на півдні Поділля), бо віддалені території Полісся і Північної Волині «постійно або в кожному разі переважно контролюваної бандами, тоді як вплив гебіткомісарів обмежується наполовину або третину чи навіть меншу частину їм підлеглих округів». Далі в донесенні вказувалось на те, що «існує надзвичайна небезпека постійного дальшого розпаду цілого адміністративного апарату цивільної влади, якщо не буде вжито адекватних заходів».

Погіршення ситуації на Волині, згідно з рапортом продовжувалось і в березні, хоч ситуація на фронті поліпилась (німці перейшли в наступ і 14 березня взяли Харків та ін.). Український повстанський рух все більше поширювався на Поділлі. Далі у звіті було сказано, що одним із факторів, які сприяють погіршенню ситуації, є «насильницький табір української робочої сили для Рейху, що його ворожа пропаганда представляє як депортацію».

Потрібно сказати, що німці не мали точних цифрових даних, щоб встановити безпомилково, яку територію займає той чи інший рух опору; крім того, потрібно брати до уваги, що загони повстанців та партизанів часто змінювали місце постюю. Але, під час зустрічі у червні 1943 року у Рівному А. Розенберга з керівниками округи Волинь – Поділля, генеральний комісар Шене підкреслював, що українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі партизани. За словами гебіткомісара

Луцька, «більшість банд цього району – це українські національні банди. Вони тепер збираються у великі формування. Охоронна поліція та члени служби сільського господарства в основному перейшли на їхній бік. Майже всі державні сільськогосподарські підприємства потрапили до рук цих банд. На залізничних коліях лунають вибухи, по дорогах можна їздити лише з охоронним ескортом».

Дослідник Володимир Косик також висловлює думку, що національний рух опору у цей час перевищував радянський рух опору.

Навесні 1943 року ОУН Бандери продовжує свою боротьбу, закликаючи український народ стати на шлях безкомпромісної війни проти двох ворогів – російського і німецького імперіалізму.

У цій ідейній боротьбі Москва не хотіла залишатися осторонь. 21 травня 1943 року радянські органи влади звернулися до українців на окупованій території. У зверненні роз'яснювалось, що «українські націоналісти прийшли на Україну в обози німецької армії». Бандера, Мельник та інші керівники ніби-то були «прямі агенти Гітлера», які хотіли «перетворити Україну в колонію німецького імперіалізму, а український народ – у рабів німецьких баронів та поміщиків». У заклику також говорилося, що націоналістичних керівників зовсім не цікавлять інтереси українського народу і що українські націоналісти зовсім нічого не зробили, щоб захистити народ від окупантів і ніколи не воювали проти німців.

Не зважаючи на радянську і німецьку пропаганду, лави Української Повстанської Армії невпинно зростали. Її бойові загони були організовані за принципом регулярної армії і підкорялися суворій дисципліні. З моменту створення УПА очолював полковник Клим Савур-Клячківський. Регіональний військовий штаб ОУН Бандери на північному заході України було перетворено у штаб УПА у цьому регіоні. Пост начальника цього штабу посідав спочатку Василь Іванів Сонар, один з керівників ОУН Бандери. Після його смерті в бою з німцями 13 травня 1943 року, пост начальника штабу УПА було довірено полковнику Леонідові Ступницькому-Гончаренку, колишньому офіцеру Української Національної Армії 1917–1920 років, який не був членом ОУН Бандери. Пост начальника оперативного відділу головного штабу і начальника розвідувального відділу займали також колишні офіцери Української Національної Армії – полковник М.Омелюсик і полковник Литвиненко.

Перший головний штаб УПА було створено у районі Костополя, на північ від Рівного, столиці рейхскомісаріату. Згодом головний військовий штаб ОУН Бандери, що був у Галичині, біля Львова, і який з весни 1943 року очолив Роман Шухевич – Тур, було перетворено в головний штаб УПА. У серпні 1943 року головний штаб УПА було відокремлено від Центрального Проводу ОУН Бандери, і він став незалежним керівним органом. Але, обраний 25 серпня 1943 року головою ОУН Бандери, Роман Шухевич з листопада почав також виконувати і функції головнокомандуючого усіма військами УПА.

УПА поділялась на групи, що відповідали трьом військовим районам: група «Північ», група «Північний Захід» і група «Південь». Але в ході боротьби початкова структура УПА зазнавала певних змін.

Американський дослідник Петро Содоль у своїй праці Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник II» дає таку структурну характеристику УПА: «Тактичні бойові одиниці УПА – це сотні, курені (батальйони), бригади (фактично курені), загони (на правах полків), групи чи з'єднані групи (на правах дивізій). УПА ділиться територіально на генеральні військові округи (ГВО) – УПА-Північ, УПА-Захід і УПА-Південь, а кожна з них на Воєнні округи (ВО), які в свою чергу діляться на Тактичні відтинки (ТВ), але тільки в УПА-Захід. Бойові сотні відомі з своїх оперативних дій від

лютого 1943 року; у курені їх об'єднують, мабуть, з квітня. Основними тактичними одиницями впродовж всього періоду дії УПА були курені та сотні».

У липні 1943 року вперше з'єднують два курені в оперативний загін для виконання означеної дії. У вересні постають постійні загони, хоча не всюди однаково. Фактичні загони діють ще в 1944 році під час зміни лінії фронту, особливо весною в УПА-Південь. В УПА-Захід у 1944–45 роках загони ведуть акції тільки як тимчасові об'єднання куренів. Чисельний склад бригади становить від 200 до 400 бійців (це фактично сила куреня, в якому дві чи три бойові сотні). Найвища тактична формація УПА – це Група або З'єднана група, яка об'єднує всі бойові частини однієї ВО, хоча невідомо, чи якась із груп діяла як суцільна тактична одиниця. Тактичні відтинки (ТВ) – це територіальний поділ ВО від листопада 1944 року, але лише в УПА-Захід. Початково в кожному ТВ мав стояти курінь чи кілька окремих сотень війська, але через місцеві обставини в деяких ТВ діяли по два чи більше куренів.

У своїй праці Петро Содоль подає організаційні схеми УПА, враховуючи структурні зміни на тому чи іншому етапі боротьби.

I. Українська Повстанча Армія, група «Північ».

Становище УПА-Північ на весну 1943 року:

Перша група УПА (північна Рівненщина і Полісся).

Друга група УПА (південна Рівненщина і Волинь).

Третя група УПА (Волинська область, Кобрин-Берестя).

Становище УПА-Північ на серпень 1943 року:

ВО 1 / Група «Заграва» (північна Рівненщина і Полісся).

ВО 2 / Група «Еней» (південна Рівненщина, Волинь, ОСУЗ).

ВО 3 / Група «Турів» (Волинська область, Кобрин-Берестя).

ВО 4 / Група «Тютюнник» (Житомирська область).

Становище УПА-Північ на березень 1944 року:

ВО 1 / Група «Заграва».

ВО 3 / Група «Турів».

ВО 4 / Група «Тютюнник».

ВО / Група «Богун», ймовірно, починаючи з лютого 1944 року – в УПА-Південь.

II. Українська Повстанча Армія, група «Південь».

У 1944 році та території УПА-Південь діють з'єднані групи «22», командирами яких були Роман та Ясен.

III. Українська Повстанча Армія, група «Захід».

У липні-листопаді 1943 року тут діють загони української народної самооборони, на основі яких і утворилась група УПА-Захід.

У 1944 році на території УПА-Захід діють:

ВО 1 / Група «Башта» (м. Львів, Розточчя).

ВО 2 / Група «Буг» (Львівська область).

ВО 3 / Група «Лисоня» (Тернопільська область).

ВО 4 / Група «Говерля» (Стапіславівська область).

ВО 5 / Група «Маківка» (Дрогобицька область).

ВО 6 / Група «Сян» (Перемишська область).

ВО 7 / Група «Сучава» (Буковина).

ВО 8 / Група «Срібна» (Закарпаття).

Дослідник Володимир Костик висловлює думку, що, починаючи з серпня 1943 року, поступово визначилась остаточна структура УПА. Костик також поділяє УПА на три групи армій за територіальною ознакою: УПА-Північ (Поліська, Волинська, Житомирська області); УПА-Захід (райони Холму, Галичини, Буковини, Карпат); УПА-Південь (Вінницька, Кам'янець-Подільська області і південь України). Крім того Костик відмічає, що передбачалося об'єднати загони повстанців із районів Києва, Центру і Сходу України в УПА-Схід, але цей план не вдалося повністю здійснити через наступ радянських військ.

Канадський дослідник, активний учасник тих подій, Петро Мірчук пише, що Українська Повстанська Армія була всенациональною армією, основним завданням якої була оборона українського населення, і в зв'язку з цим майже кожен відділ УПА був зв'язаний з певною територією. А тому і в основу організаційної побудови УПА ліг територіальний принцип. Мірчук дає дещо відмінну від попередніх структуру УПА: «Ціла УПА поділяється на чотири групи: 1. УПА-Північ, що її терен дії обіймає Волинь і Полісся; 2. УПА-Захід, з тереном дії: Галичини, Буковини і Закерзоння; 3. УПА-Південь на терені областей: Кам'янець-Подільської, Житомирської, Вінницької і південної частини Київської; 4. УПА-Схід, на теренах північної смуги Житомирської області, північної частини Київської області і на терені Чернігівської області».

Певна кількість загонів УПА постійно перебувала у лісах, інші – здійснюючи рейди в досить віддалені райони. У селах зони, окупованої чи контрольованої УПА, створювались цивільні групи самооборони. Майже вся молодь входила до українського національного опору. Час від часу хлопці йшли в ліси, що були неподалік, і проходили там військову підготовку. У лісах поряд із селом було, як правило, одне формування УПА. Село охороняли (зокрема і вночі) сторожі, які в разі небезпеки давали сигнал тривоги.

У травні 1943 року німці провели проти УПА серію операцій, які почалися у районі Горохова, потім перекинулись у район Берестечка та в інші райони. Загони охоронної поліції одержали підкріплення, у дію було введено літаки і танки. У червні 1943 року німці розширили свої операції на всю Волинь. У наказі №41 за 29 травня генерал Гінцлер вимагав «приборкати повстання». Але повстанці краще знали місцевість і вчасно одержували інформацію про пересування німецьких військ. Десятки людей німці втрачали, напорюючись на засідки.

Діяльність формувань УПА була відчутною також і в районах між Рівним і Житомиром, де проходили лінії зв'язку між керівними органами Рейху та між групою армій «Південь» і групою армій «А». Пошкодження кабелів в Україні мало особливо серйозні наслідки, оскільки це перешкоджало зв'язку з фронтом.

Відділи УПА з'явилися також у Житомирській та Київській областях. У червні й липні 1943 року групи повстанців почали діяти у лісах Чорнобиля і в районі Києва. Озброєні загони самооборони та відділи УПА проводили бойові операції проти німців і в Галичині (Станіславів, Коломия).

Відділи УПА продовжували воювати з радянськими партизанами, відтісняючи їх на північ. У кінці липня 1943 року відділи УПА повністю розгромили велике формування Михайлова, яке діяло у районі Кам'янця-Подільського і Рівного. У Житомирській та Київській областях також відбувались бої між відділами УПА і радянськими партизанами. У серпні 1943 року більше двох тисяч радянських партизанів прийшло з Білорусі, щоб узяти під контроль райони Ковеля і Любомля. Після тривалих боїв вони були змушені відійти, зазнавши тяжких втрат.

Діяльність українських повстанців та радянських партизанів перешкоджала нормальному функціонуванню промисловості та сільського господарства на окупованих територіях.

У червні, липні та серпні 1943 року німецькі операції проти УПА переросли у великий наступ. За українськими джерелами, німці застосували проти УПА 10 тисяч солдатів, десять моторизованих батальйонів, що мали важке озброєння і артилерію, а також 50 танків і 27 літаків. Ці операції були спрямовані не лише проти УПА, а й проти цивільного населення. Це були каральні експедиції. По всій Волині спалено десятки сіл, вбито сотні людей. Прокотилися масові арешти і страти представників інтелігенції по містах.

Постійна загроза операцій та німецьких каральних акцій на територіях, контрольованих УПА, змусила українське командування перетворити кожне село в точку оборони. Командуючий УПА Клим Савур вжив заходів для системи самозахисту в кожному українському селі.

Командування УПА поступово організувало адміністрацію і життя у селах тих районів, які воно контролювало. Кожне село одержало точні інструкції про те, як захищатися від німецьких атак чи від інших ворогів (спорудження барикад, огорожень, траншей, розвідка, швидка евакуація населення у ліси, спорудження сховку і житла під землею та ін.

Командування УПА також наказало відкрити школи від 15 вересня 1943 року. Медичну допомогу і догляд за дітьми було організовано скрізь, де тільки це було можливо.

У всіх районах, які контролювала УПА, німецьку адміністрацію замінено на українську. Було організовано виробництво товарів першої необхідності. Було створено багато допоміжних служб, що працювали для УПА, зокрема організація Червоного хреста, курси санітарок і хірургів, майстерні пошиття одягу і взуття та ін.

Тим часом сутички німецьких військ і формувань УПА продовжувались усе літо 1943 року: 35 боїв у липні, 24 у серпні, 15 у вересні. За ці три місяці втрати були такі: 1 тисяча 237 солдатів і офіцерів УПА вбито або поранено, не менше 5 тисяч убитих серед цивільного населення і більше 3 тисяч убитих з німецького боку.

У наказі від 31 серпня 1943 року Клим Савур, командуючий УПА, закликав до посилення повстанських дій і поширення їх по всій Україні. Цьому у великій мірі сприяла досить поширена думка, що війна виснажить обидві воюючі сторони в такій мірі, що вони будуть нездатні протиставитись прагненням поневолених народів, зокрема прагненням українського народу. Отже, існувала думка, що всі народи в певний момент зможуть повстати і вирвати в обох воюючих сторін свою свободу і незалежність. Командування УПА рекомендувало також встановити контакти з представниками поневолених національностей, які живуть в Україні, і допомогти їм усвідомити, що в їхніх інтересах створити при УПА національні загони, які могли б у певний час опинитися у власній країні, щоб очолити там національну революцію своїх народів.

Уже під час конференції ОУН Бандери в лютому 1943 року постало питання про встановлення співробітництва з поневоленими народами Східної Європи у спільній боротьбі проти націонал-соціалізму і більшовизму. Єдиною попередньою умовою такого співробітництва було визнання права українського народу на незалежність і суверенітет. ОУН Бандери протиставляла націонал-соціалістичному імперіалізму і імперіалізму більшовицькому ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнічних територіях. І саме повстанська боротьба дала можливість застосувати теоретичні принципи співробітництва між народами Східної Європи на практиці.

Німці постійно використовували проти УПА, окрім німецьких загонів, численні батальйони, що склалися з колишніх військовополонених різних національностей. Серед цих батальйонів були батальйони вірмен, грузинів, росіян, донських козаків, узбеків, казахів, татар, а також французів, італійців, чехів, бельгійців та інших.

3 червня 1943 року верховне командування УПА звернулося до цих солдатів з допомогою листівок. Мета цієї акції полягала не лише в тому, щоб пояснити сенс боротьби українців, показати, що УПА бореться за принципом «Свобода народам, свобода людині!», але також переконати східноєвропейських і азійських добровольців не брати участі в німецьких репресіях проти українського населення і в боях проти УПА. Листівки мали на меті викликати в цих народів прагнення до незалежності. Вони закликали добровольців німецької армії приєднуватися до підпілля, створювати національні загони при УПА і боротися разом з українцями проти двох імперіалізмів одночасно, за незалежність своїх націй. Часто ці листівки закінчувалися закликами такого роду: «Поневолені народи Східної Європи та Азії! Зв'яжуйтесь з УПА! Переходьте разом зі своєю зброєю на бік повстанців! Беріть участь у боротьбі проти імперіалізмів! Хай живуть незалежні держави поневолених народів!».

«Народи Кавказу! Зв'яжуйтесь з УПА! Створюйте національні загони разом з УПА! Завдяки нашим спільним зусиллям ми викличемо загальну революцію проти імперіалістичних грабіжників! За незалежні держави народів Кавказу!».

Вірмени! Ні російський імперіалізм, ні німецький імперіалізм не принесуть поневоленим народам свободу... Приєднуйтеся до національних загонів при УПА, об'єднайте свої сили для боротьби за вільну Вірменію... Тюрма народів – СРСР – буде знищена поневоленими Москвою народами. Геть гітлерівських хижаків! Геть московський імперіалізм! Хай живе вільна Вірменія! Хай живуть незалежні держави поневолених народів Європи і Азії! Хай живе Українська держава!».

Успіх цих листівок був надзвичайний. Багато дезертирів німецької армії іноді цілими групами приєднувались до руху опору, де вони утворювали автономні національні загони з вірмен, грузинів, узбеків, казахів, татар, литовців. Найбільш чисельними загонами були литовські і грузинські.

Восени 1943 року в складі УПА було майже 15 національних куренів.

ОУН–УПА ніколи не воювали проти російського народу, їх ворогом завжди був тоталітарний більшовицький режим, російський імперіалізм і шовінізм. УПА боролася проти російської імперії і носіїв російського імперіалізму, а не проти російського народу чи проти російської держави в її етнічних кордонах. Назавжди в історію героїчної боротьби воїнів УПА проти гітлерівців увійшла оборона Новозагорівського монастиря на Волині у вересні 1943 року. 29 повстанців загинуло в цьому нерівному бою, з них 12 були росіянами. Восени цього ж року штурмувала районний центр Волині Берестечко сотня УПА, якою командував Береза, росіянин, уродженець Київської області, лейтенант Червоної Армії. Боровся в УПА росіянин Борис Крутиков. Він у «Поліській Січі» командував артилерією. Цілий ряд документів свідчить, що в рядах УПА мужньо воювали представники багатьох народів. Так, у курені Івана Климишина («Крука») була ціла сотня грузинів. У жовтні 1943 року до УПА перейшов із Здолбунова загін азербайджанців у складі 160 чоловік з повним озброєнням, а також загін узбеків у Південній окрузі УПА.

Крім того, невдачі на Східному фронті влітку і восени 1942 року сприяли дезертирству італійських, румунських, угорських і німецьких солдатів. Часто ці дезертири зв'язувалися з українцями, щоб через них повернутися у свої країни. Проте деякі приєднувалися до УПА, щоб боротися на боці українців. Доцільно згадати групу голландських офіцерів, які втекли з німецького полону, потрапили до УПА і з її допомогою пробилися на Угорщину, а згодом додому. Один з них, Едвард Й.Ц. ван Готеґем згадує: «Наш перший контакт із цими людьми був беззастережно сердечний і такими ж залишилися наші взаємини аж до тої миті, коли останній з повстанців, провідник по горах, привів нас до прикордонного стовпа, що стояв між його країною і державою угорців, і показував нам дорогу на Угорщину. ...Хоча спочатку, зваживши

на наші дивовижні однострої, нас взяли за радянських парашутистів. Після того, як Київ зайняли радянські війська, повстанський провід сподівався кожного дня, що їх почнуть скидати в німецьке заплілля, і малі групи українських партизанів були порозставляювані, щоб їх перехоплювати і ліквідувати... з другого боку, вони мусли брати до уваги можливість, що мають справу з німецькими пропагандистами або шпигунами. Остаточно ж вони боролися проти кожного, хто був ворогом незалежної України. Водночас із цим вони були переконані, що після війни Україна може скористати, маючи до диспозиції за кордоном деяку кількість людей з добрими зв'язками; хто міг краще виконати це завдання, як не альянтські старшини, що їм допомогли вони втекти з полону».

У лавах УПА було також багато євреїв, які втекли з гетто. Це були в основному медичні працівники, яких від розправи фашистів врятували повстанці.

У другій половині 1943 року боротьба УПА не тільки не пішла на спад, а навпаки активізувалася. Згідно з донесенням німецької контррозвідки, у трьох районах – Волинь, Поділля, Житомирщина – в основному домінували «банди» (на півночі – близько 20 тисяч радянських партизанів, і на півдні – 35 тисяч українських національних партизанів). За німецькими даними, напади «українських банд» ставали все частішими (295 нападів у липні 1943 року, 391 – у серпні).

Одним із завдань радянських партизанів на Волині була боротьба проти українського націоналізму. Радянські загони, що прийшли з півночі, проводили каральні акції проти українських сіл, які вони вважали недружно настроєними. Відділи УПА вступали в бої, щоб обмежити чи не допустити проникнення радянських партизанів. Ці бої особливо розгорнулися у жовтні 1943 року, зокрема, в лісах Цумані. Великі бої точилися у багатьох районах Волині, де проникнення радянських загонів іноді було важко виявити, зокрема, коли ці загони видавали себе за українських повстанців, співаючи навіть націоналістичних пісень.

У 1943 році особливо ускладнилась ситуація на тих українських територіях, які вимагав польський уряд в екзилі (райони Волині, Галичини, Холмщини і Лемківщини). Польська меншина й польські організації опору вважали ці території польськими. У всіх польських планах стосовно української території українців розглядали як ворогів, яких треба знищувати. Терор проти українського населення почався з 1942 року на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава та інші райони на захід від річок Буг і Сян). З 1942 по 1943 рік було вбито більше 2 тисяч українців. З серпня-вересня польські армії поширилися далі на схід у райони Галичини та Волині. Експансивність польського уряду постійно зростала. «Якщо населення цих земель буде і далі відстоювати ідею незалежності, – заявляв він, – тоді необхідно буде силою зламати психічно українців, щоб приготувати «гармонійну співпрацю польсько-українську». Рух за незалежність України, за створення української державності представники польського уряду називали рухом інспірованим і матеріально підтримуваним Берліном і Москвою. Тому, на думку польського уряду, «територію Західної України і особливо на Волині слід «переорати» фізично...». Цю ідею широко пропагувала Армія Крайова, що вилилось у 1943 році на Волині у криваву різню.

Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли разом, грабували і залишали багато жертв. Ось, наприклад, влітку 1943 року воїни УПА здобули перемогу над польським військом в селі Гута і приготувалися до наступу на Пшебраже. Не надіючись на свої сили, комендант Пшебраже Цибульський звернувся за допомогою до червоних партизанів. Війська Прокопюка без затримки пішли на Пшебраже. Розпочався жорстокий бій. Не витримавши натиску переважаючих сил поляків і партизанів, воїни УПА змушені були відступити. «Цей бій скріпив нашу

співпрацю з червоними», – писав пізніше Цибульський. У цій ситуації українські загони самооборони і загони УПА прийшли на захист українських сіл і у відповідь атакували бази, з яких здійснювалися напади поляків. Безперечно, що в подібній ситуації, як звичайно, траплялися ексцеси як з одного, так і з другого боку.

У липні 1943 року почався радянський контрнаступ на Курській дузі, який перейшов у загальний наступ. У серпні і вересні фронт значно віддалився від Москви. Головним напрямком радянської армії був напрямок на Україну. На півночі і на сході України радянська армія брала українські міста одне за одним: вересень 1943 – Суми, Горлівка, Сталіно-Донецьк, Ніжин, Новгород-Сіверський, Ромни, Павлоград, Бердянськ, Лубни, Прилуки, Чернігів. 23 вересня радянська армія захопила Полтаву і 30 вересня вийшла до Дніпра.

У жовтні радянська армія продовжувала свій наступ. 14 жовтня було взято Запоріжжя, 25 жовтня – Дніпропетровськ, 6 листопада – столицю України Київ. 7 листопада було взято Фастів, а 17 листопада Овруч. Радянська армія впритул наблизилася до території, яку контролювала УПА.

Тим часом ситуація у плані безпеки військ і членів окупаційної адміністрації в Галичині погіршилась настільки, що у жовтні 1943 року німці оголосили надзвичайний стан на всій території Галичини. Голландець Едвард Й.Ц. ван Готегем у своїх спогадах «Моя зустріч з УПА» пише: «Як виявилось, ми увійшли в контакт з підпільним рухом, що про нього ми чули, перебуваючи ще в нашому таборі полонених. Розповіли нам про цей рух два з наших товаришів, які пробували ще раніше втекти, але були схоплені. Це була добре організована Українська Повстанча Армія». І далі: «Наприкінці 1943 року ситуація в окупованій Галичині була така, що німці могли користуватися тільки головними шляхами і залізницями, але навіть і ці шляхи перебували часто під загрозою. Коли ми на початку 1944 року вискочили з потягу в Галичині, співвідношення сил було радше на користь УПА. Останнім німцем, якому я дивився в очі в Галичині, був той, що замикав за мною вантажний вагон, і другого я побачив кілька тижнів пізніше у Будапешті. Під час всієї нашої мандрівки через Карпати зустрічі з німцями обмежувалися кількома пострілами при переході залізничної лінії між Долиною і Волеховом... Ми скоро впевнилися, що німці в той час в Галичині мали дуже мало влади. Звичайно ж наш супровід складався з чотирьох осіб, подекуди вздовж шляхів були розставлені вартові. В одному тільки випадку німецькі окупаційні збройні сили нагадували регулярну армію, це було тоді, як ми переходили залізничний шлях між Долиною і Воеховом».

На кінець 1943 року УПА-Захід уже мала дев'ять таборів військової підготовки. У вересні-жовтні 1943 року німці здійснили кілька наступів на деякі табори у районі Станіслава, Самбора, а у грудні 1943 року – у районі Долини і Станіслава, але в основному досягли невеликого успіху.

Серед військ, які брали участь в операціях проти УПА, були і ненімецькі дивізії. Головнокомандуючий УПА Клим Савур наказав бойовим загонам припинити будь-які операції проти угорських, румунських, латиських та інших німецьких частин, тому, що УПА бореться проти імперіалістичної Москви та Німеччини, тобто ця боротьба не була спрямована проти пригноблених народів. Виходячи з того, що більшість членів ненімецьких частин перебували в Україні не власної волі, бої між УПА і цими загонами не мали сенсу.

Отже, ОУН–УПА поставила за мету створити спільний фронт поневолених і експлуатованих народів проти окупантів за національне визволення, головним завданням якого була спільна боротьба за незалежність, за національні держави в етнографічних межах кожного народу.

Листівки та інші видання ОУН і УПА постійно підкреслювали ідею співробітництва поневолених народів. Щоб конкретизувати цю ідею Провід ОУН Бандери і Головне Командування УПА виступили з ініціативою скликання конференції поневолених народів Східної Європи і Азії.

Ця конференція проходила 21–22 листопада 1943 року у лісі в Житомирській області. Серед 39 делегатів, що взяли в ній участь, було 5 українців, 6 грузинів, 4 вірмени, 6 азербайджанців, 2 білоруси, 5 узбеків та інші. Конференція прийняла декілька резолюцій, які мали служити політичною платформою для кожної нації, а також маніфест, звернений до поневолених народів. У резолюціях, зокрема, було сказано: «Сучасна війна між німецьким націонал-соціалізмом і російським більшовизмом – це типова імперіалістична війна за панування над світом, за новий поділ матеріальних багатств, за захоплення нових сировинних баз і ринків, за поневолення народів і експлуатацію їхньої робочої сили».

У резолюціях також пояснювалося, що обидва імперіалізми не визнають за народами права на незалежність, а несуть їм політичне, соціальне і культурне поневолення. Конференція підсумувала, що тільки національні революції поневолених народів припинять цю безглузду війну і принесуть світу тривалий мир. Для цього конференція вважає необхідним створити спільний фронт поневолених народів, створити спільний комітет народів Східної Європи і Азії.

Маніфест конференції виклав основні напрямки політики і вказав, які акції необхідно проводити проти німецького імперіалізму і більшовицького. Згідно з Маніфестом, єдиним рішенням, яке могло б гарантувати мир, була спільна боротьба за новий міжнародний порядок, який спирався б на справедливість, свободу і незалежність кожної нації на своїй етнічній території.

У цей період, за даними німецьких донесень, УПА налічувала 35–40 тисяч бійців. Тарас Бульба, якого німці вважали поміркованим націоналістом, втратив свій вплив в цей період і мав лише 5–6 тисяч повстанців.

Тим часом радянська армія впритул наблизилась до територій, які контролювала УПА. На заключному етапі битви за Україну частини Червоної армії зустріли опір з боку Української повстанської Армії. Хоча на своїх прапорах радянські війська несли гасла свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в уяві широких верств населення західноукраїнського регіону при наближенні «совітів» виникали набагато реалістичніші картини недавнього минулого: примусова радянська організація, супроводжувана масовими репресіями, депортаціями, розпалюванням «класової боротьби».

УПА, виконуючи вказівки Центрального Проводу ОУН(Б) і настанови III надзвичайно великого збору ОУН (серпень 1943 р.), цілковито зосередилась на збройній протидії фронтовим з'єднанням Червоної армії та радянським партизанам.

Перший бій між Червоною армією і загонами УПА, за заявами російських військовополонених, стався у Київській області. Крім того, після приходу Червоної армії місто Київ було закидане листівками УПА, що справило сильне враження на радянських солдатів.

Радянська Армія продовжувала наступати. У грудні 1943 – січні 1944 вона захопила Коростень, Житомир, Новоград-Волинський, Бердичів, Кіровоград, Сарни. У середині січня 1944 р. радянська армія окупувала майже половину Волині до річки Горинь. Отже, територія УПА була розділена фронтом на дві частини. За даними довідки НКВС УРСР, підписаної Т.А.Строкачем, за 21 місяць, починаючи з лютого 1944р., було проведено 26 685 бойових операцій проти ОУН–УПА (втім 75% з них були безрезультатними). У свою чергу, повстанці здійснили 6 128 операцій. За цей час вбито 98 846 повстанців та підпільників, захоплено 104 990, прийшли з повинною 48

889 чоловік. У ході бойових операцій з радянського боку загинуло 9 621 чоловік, поранено 1 343 і пропало безвісти 2 456.

При наближенні фронту значно зросла кількість радянських партизанів і стали більш частими бої між ними і загонами УПА, зокрема в районах Сарн, Ковеля, Рівного. Згідно з донесенням вермахту, у районі Сарн недостатньо озброєні загони УПА зазнали тяжких втрат. На територіях, окупованих радянської армією, уздовж дороги Коростень – Житомир у цей же час йшли запеклі бої між Червоною армією і великим формуванням УПА (близько 3 тисяч повстанців), озброєним артилерією. На німецькій стороні фронту основні сили УПА було розгорнуто на Волині, у Галичині і в Карпатах, усього близько 40 тисяч. За іншими даними кількість бійців УПА становила приблизно 80 тисяч.

Радянська влада прекрасно усвідомлювала небезпеку, яку для неї становили українські повстанці і національний рух. Радянське керівництво розуміло, що український рух опору, який бореться за незалежність, ніколи не піде на угоду з радянською владою. Радянський уряд знав і про те, що національний рух користується підтримкою майже всього населення. Враховуючи, що більшість сил УПА перебувала в районах, окупованих німцями, радянське керівництво звернулося до населення цих районів. У цьому зверненні радянська влада обіцяла українцям швидке звільнення і закликала населення посилити боротьбу проти німецького фашизму, приєднатись до радянських партизанів. Основна частина звернення була присвячена українському націоналізму і намагалася переконати українців і світ, що вороги українського народу – це «зграя німецько-українських націоналістів», які були зрадниками і нічого не зробили для загальної справи визволення українського народу з-під гітлерівського ярма. Ці «спільники Гітлера» хотіли «розірвати кровні братні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів». Радянські органи влади намагалися посіяти сумнів, підірвати, розбити силу українського незалежницького руху, відірвати його від народу. Твердження, сформульовані у радянському зверненні від 12 січня 1944 року і в подальших зверненнях, постійно повторювались упродовж місяців і років, під час мітингів, у пресі, у пропагандистських виданнях, і вони таки мали деякий успіх.

На Волині, яка стала зоною бойових дій, значно зросла концентрація німецьких військ. Постійно відбиваючи атаки значних радянських сил, деякі загони УПА не могли ще одночасно атакувати і німецькі. Нестача озброєння і боєприпасів почала даватися взнаки. Ці загони українських повстанців були змушені обмежуватись захисними діями проти радянських військ і уникати зіткнень із військами вермахту. У січні 1944 року відбулися переговори між одним офіцером із німецької бойової групи Прюцмана і представниками одного із загонів УПА. Дізнавшись, що німці пропонували місцеві угоди і що командир одного з загонів УПА-Північ вів з німцями переговори, головнокомандування УПА заборонило усім своїм частинам вести з ворогом переговори. У лютому 1944 року командир згаданої сотні УПА-Північ П.Антонюк-Сосенко, який вів із ворогами переговори, був засуджений військовим трибуналом і страчений.

Наступ радянської армії тривав. 5 лютого 1944 року було взято Рівне і Луцьк. На Україні, а особливо на територіях, які контролювала УПА, населення зустрічало радянську владу з недовірою і страхом. Осіб, що якоюсь мірою співпрацювали з окупантами чи мали німецьке громадянство, переважно було розстріляно. Працездатні чоловіки до 60 років мали добровільно йти до Червоної армії, щоб «змити безчестя перебування під фашистською окупацією». Певна кількість українців, сподіваючись врятувати своє життя, намагалася приєднатися до УПА, чисельний склад якої дуже зростав.

Спочатку УПА уникала будь-яких боїв із регулярними військами Червоної армії. Але за армією прийшли війська НКВС. На Волині перше серйозне зіткнення між загонами УПА і батальйоном НКВС відбулося 18 січня 1944 року. З цього дня зіткнення і бої були досить частими. З 5 січня до 5 квітня 1944 року УПА вела бої з загонами НКВС у районах Костополя, Дубно, Крем'янця, Бердичева і в лісах Житомирщини. Найбільший бій між формуваннями УПА (приблизно 5 тисяч повстанців) і військами НКВС (приблизно 30 тисяч солдатів, а також танки і авіація), відбувся у Гурбах, у районі Крем'янця. Формування УПА були атаковані одночасно з багатьох напрямків. Після запеклих боїв, що тривали з 23 по 25 квітня 1944 року, загонам УПА вдалося вирватися з оточення. Тільки в одному секторі радянські війська стратили близько 120 солдатів убитими, але втрати УПА також були великими.

Наступ радянських військ тривав також і в Центральній Україні. 8 лютого 1944 року німці втратили Нікополь, 14 лютого радянські війська взяли Корсунь, 24 лютого – Кривий Ріг. На півдні України радянська армія у березні-квітні взяла Херсон, Вознесенськ, Первомайськ, Миколаїв, Одесу, Ялту. 15 квітня радянські війська уже були в Тернополі. На середину квітня 1944 року майже вся Україна була в руках радянської влади, за винятком малої смужки західних земель.

У квітні 1944 року було страчено другого офіцера УПА за укладення місцевої угоди з одним із німецьких загонів. Насправді, дуже важкі умови в зоні бойових дій на Волині, а також нестача озброєння і боєприпасів, від якої терпіли деякі загони УПА, ніяк не сприяли веденню війни проти двох чи трьох ворогів водночас. З іншого боку, деякі місцеві угоди могли захистити населення від німецьких реквізицій, грабежів чи репресій.

Ситуація в Галичині була дещо відмінною. Організаторські зусилля УПА були зосереджені переважно в Карпатах. Там було створено багато таборів і військових шкіл. Восени і взимку 1943–1944 років УПА встановила свій контроль над більшою частиною гірської зони між Польщею і Румунією. До кінця березня 1944 року німецькі господарства і опорні точки були поступово знищені в районах Збаража, Тернополя, Скалата і Коломиї. УПА чинила опір усім німецьким каральним експедиціям.

Але перемога радянських військ під Сталінградом й успішний їх контрнаступ поставили керівництво ОУН перед необхідністю дальшого уточнення своєї воєнно-політичної орієнтації. Декларована «двофронтова» концепція боротьби водночас проти «імперіалізмів Берліна і Москви» ставала нереальною. Проти Червоної армії УПА не могла вистояти, і в міру наближення лінії фронту стає дедалі неминучою перспектива її порозуміння з німцями, незважаючи на те, цілі гітлерівців щодо України були загальновідомими. Як пише зарубіжний українознавець В.Косик, Гітлер не приховував, що він має намір «зробити з України німецьку колонію назавжди». Однак порівняно з поверненням радянської влади, що запам'яталася масовими репресіями і страхом перед примусовою колективізацією, німецька окупація уявлялася провідникам ОУН явищем тимчасовим, меншим злом.

Таким чином, перші контакти представників керівництва ОУН–УПА з німецькими спецслужбами мали місце у січні 1944 року і тривали до літа того ж року. Їх наслідком було укладення своєрідних «бартерних угод»: за надання гітлерівцям розвідувальних даних про Червону Армію бандерівці одержували від них зброю. На протязі усіх переговорів УПА наполягало, щоб вони утримувалися в таємниці, для того, щоб не дати привід для пропаганди в Червоній Армії.

Як бачимо, контакти ОУН–УПА з нацистами мали тактичний і водночас локальний, тимчасовий характер і були спрямовані (найчастіше безуспішно) на використання німецьких можливостей в інтересах здійснення основної мети ОУН – здобуття незалежності України. Один з провідних членів ОУН(Б) Ярослав Гейвас щодо

цього пише: «Першою й незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостійності... Ми знаємо, що під тим оглядом були серед тогочасних провідних українських чиновників ілюзії... ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна й не треба».

3 червня 1944 року у Львові відбулися переговори на найвищому рівні між представниками УПА і представниками вермахту стосовно можливого співробітництва в деяких суто військових сферах. Представник УПА сформулював багато умов для такого співробітництва і переговори були перервані.

Тим часом бої між загонами УПА і німцями продовжувались, у червні 1944 року під час бою в районі Миколаєва, на південь від Львова, німці вбили 29 членів УПА і взяли в полон 250 повстанців, захопивши при цьому дві гармати, коней. Трохи пізніше загін УПА неподалік Грубешова атакував команду СД.

Українські керівники усвідомлювали, що ситуація змінюється таким чином, що боротьба за незалежність буде тривати довго. Крім того, радянська пропаганда ще більше накинулася на рух за незалежність, на ОУН і УПА. Кінець війни наближався. Боротьба могла затягнутися і для її координації був необхідний політичний центр, який об'єднував би усі українські сили і мав мандат від імені всього українського народу. Ініціативу створення такого політичного центру взяло на себе командування УПА. З 11 по 15 червня 1944 року в Карпатах, на південь від Самбора, зібралися представники існуючих українських політичних сил і було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), основною метою якої проголошувалось: захист українського народу від винищення; боротьба проти російського більшовицького імперіалізму та імперіалізму німецького; боротьба за створення незалежної Української держави.

Тим часом радянські війська прямували на захід. Після операції оточення німецьких військ 27 липня 1944 року вони захопили три найважливіші міста Галичини: Львів, Перемишль, Станіслав, а згодом Дрогобич, Борислав.

Останній бій між УПА і німцями відбувся 1 вересня на південь від Коломиї, у горах. Через два тижні фронт просунувся вперед так, що всі території УПА вже були окуповані радянською армією. 24 вересня фронт перебував на колишньому польсько-чехословацькому кордоні. Червона армія продовжувала наступ на захід через Карпатську Україну і Чехословаччину.

Таким чином, на кінець 1944 року всі українські землі були звільнені від німецько-фашистських загарбників. Повернення радянської влади було сприйняте по різному. П.Мірчук пише: «На українські землі поверталися большевики з позою визволителя. Про свою допомогу «братньому українському народові» і його боротьбі проти німецького наїздника трубили большевики при кожній нагоді. ...що це большевицька Москва помогла оце Україні здобути самостійність і соборність. А дійсність була така, якої можна було від большевиків сподіватися; привернення каторжної праці, нужда і голод – в господарській ділянці, русифікація й винищування всього самостійницького елементу – в політичній і поворот до большевицького примітивізму – в культурній. Першим «благом» большевицьких визволителів був примусовий загальний набір до війська».

Не дивлячись на зміну міжнародної обстановки і внутрішньополітичної ситуації Українська Повстанська Армія продовжувала свою боротьбу. Змінився окупант, змінилися умови і методи боротьби, але не змінилася основна мета повстанців – здобуття незалежності, побудова Української Соборної Самостійної Держави на українській землі. Ось рядки із щоденника одного з повстанців: «30.10.44. Кінець жовтня. Як звісно жовтень є холодний. Кінець осені. Деякі козаки, що в УПА вже

давно, переживають вже другий жовтень. Але перший був ліпший, бо його прийшлося пережити в німецькій дійсності. А цей переживаємо в більшовицькій. А ця дійсність далеко грізніша від німецької. На думку, що прийдеться зимувати у лісі, аж тіло здригається, мороз проходить по шкірі. Але все, що вимагає Батьківщина, терпіння, муки, невгоди – треба, треба свідомо переносити з надією, що після цього усміхнеться наша доля. І усміхнеться. Проходить вістка, що Англія змушує СРСР воювати на два фронти, то марне їх становище».

Прояв наслідків Другої світової війни і велетенського за військовими масштабами суперництва двох найпотужніших тоталітарних систем світу не завершився для України з капітуляцією гітлерівської Німеччини. Ще тривалий час пожинала вона плоди цього протистояння, які проявилися у смерчі сталінських репресій, тотальній чистці серед десятків мільйонів громадян України, яким на час німецької окупації судилося залишитися поза орбітою політичної системи «першої у світі соціалістичної держави». Архіпелаг Гулаг заповнився новими мільйонами українців. Розпочинався черговий акт великої української трагедії ХХ століття. Єдиною силою, яка не скорилася і продовжила боротьбу із радянським тоталітарним режимом, була ОУН–УПА.

ОУН-УПА НА ЗАКАРПАТТІ

Після тривалого проміжку часу в радянській історіографії панувала думка, що на Закарпатті національно-визвольного руху загонів ОУН-УПА не було. Таке твердження мало довести, що закарпатські українці з великою радістю сприйняли встановлення радянської влади в краї після його визволення військами Радянської армії 1944 р. Отже, тезою про відсутність впливу ОУН-УПА на теренах Закарпаття дискредитувався власне сам цей національно-визвольний рух. Сучасні теоретики неорусинства нерідко доводять, що ідеї ОУН-УПА на Закарпатті не могли бути сприйнятими місцевим населенням, бо закарпатці ніколи не були українцями і рух УПА їм чужий. Численні архівні та опубліковані джерела, які ми вводимо до наукового обігу, чітко доводять: рух ОУН-УПА на Закарпатті в 1939-1950 рр. не тільки існував, а й був достатньо небезпечним для радянської системи, що робила в краї свої перші кроки.

Для того, щоб краще з'ясувати роль і місце націоналістичного підпілля на Закарпатті, необхідно зробити невеликий екскурс в минуле. Загальновідомо, що ідеї М.Міхновського та Д.Донцова лягли в основу ідеології українського націоналізму. Однак необхідно було їх перенести в практичну площину. «ОУН виникла, - вважає канадський дослідник М.Юркевич, - внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок – Групи Української Національної Молоді, Ліги Українських Націоналістів, Союзу Української Націоналістичної Молоді. Дві конференції українських націоналістів, що відбулися відповідно 3-7. 11. 1927 р. у Берліні та 8-9. 4. 1928 р. у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу у Відні».

3-7 листопада 1927 р. відбулася конференція українських націоналістів, яка визнала «доцільність і konieczність зцентралізування дальшої праці націоналістів і рішила створити єдину організацію українських націоналістів». Конференція обрала Провід Українських Націоналістів, найближчим завданням якого було «сформулювання ідеологічної бази й розроблення структури та намічення плану діяльності майбутньої організації, як рівно ж підготовка загалу українських націоналістичних елементів до прийняття та співпраці з організацією українських націоналістів і творення вже віднині її кадрів. У своїй діяльності Провід, з одного боку, спирається на всіх учасників конференції, що підпорядковувалися йому, з другого – має ввійти в тісний зв'язок з